

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ (1944-1989). ДИСКУСИОННИ АСПЕКТИ

Лиляна ВЕЛЕВА

Abstract: *The industrialization of Bulgaria, conducted in the period 1944-1989, is at the center of radical reforms to establish a socialist centrally planned economy. Discussed are the main aspects of this process - starting base, model of reconstruction, forced construction of industry and investment policy of the state, efficiency of production, urbanization and more. In certain stages of industrialization high quantitative results have been achieved, while showing a number of distortions. Some of them are considered and discussed as part of the reasons for the failure of socialism in Bulgaria.*

Key words: *socialist economy, industrialization, investment policy, socialist factories*

JEL: N01, N10

Темата за социалистическата индустриализация, като теория и практика от близкото минало, е обект на засилен изследователски интерес в българските и чуждестранни среди. Авторитетни учени предлагат анализи, съдържащи задълбочени или частични интерпретации за същността, характера, съдържанието, етапите, постиженията, слабостите и най-вече за последиците от социалистическата индустриализация, които държавите в преход неизбежно понасят, включително България¹.

---

¹ Аврамов, Р. Пари и дестабилизация в България 1944-1989. С., 2008; Иванов, М. Реформаторство без реформи. С., 2008; Вачков, Д. и М. Иванов, Българският външен дълг 1944-1989. С., 2008; Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001; Корнай, Я. Социалистическата система. С., 1996; Марчева, И. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. В: Модерна България. С., 1999; Марчева, И. Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949-1953. – Исторически преглед, 1990, №4; Кацаркова, В. Производството. В: България 20 век. Алманах. С., 1999; Златев, Зл. Българо-съветски икономически отношения (1944-1958). С., 1986; Христов, Хр. Тайните фацити на комунизма. С., 2007; Berend, Iv. An Economic history of twentieth century Europe. Cambridge University Press 2006; Persson, K. An Economic History of Europe. Cambridge University Press, 2010; Maddison, A. The World Economy: Historical Statistics. Paris: OECD 2004; A. Nove, An Economic History of USSR. London: Penguin, 1969; Ив. Пехливанов, Свидетел на историята. С., 2005; О. Дойнов, Спомени. С., 2002; Ж. Живков, Кръглата маса на Политбюро. С., 1991; Л. Аврамов, 50 оспорвани години. С., 2002 и др.

Лансираните научни тези, както и политическите оценки дадени от „ляво“ или от „дясно“ у нас, за сега остават противоположни и полярни. Преобладаващи са възгледите, че наличието на системни недостатъци на социалистическата икономика прерастват в дълбоки противоречия, които довеждат до нейния колапс и крах. Професионалисти от различни области продължават да правят равносметка, да осмислят опита от изминалото време. Дискусиите продължават.

Изходните условия

През целия период на капитализма България е аграрна страна. След Освобождението започва изграждането и развитието на националната индустрия, която е подпомагана от държавата. В структурно отношение доминира леката промишленост с вътрешни диспропорции (хранително-вкусовата, текстилната и тютюневата промишленост дават близо 60 % от цялото промишлено производство) [Berov, L.: 139–144]. Има държавни предприятия в енергийно-суровинния, железопътния и съобщителния сектор, осигуряващи 8–9% от общата промишлена продукция, а дребните занаятчийски и ненаблюдавани предприятия са с твърде голям дял – 75% от официално отчитаната продукция [Stopanska istoria. 1981: 388].

В периода на 30-те години на XX в. обемът на индустриалното производство се движи по възходяща линия, като 1938 г. достига общ индекс 127, 8 (при база 100 за 1934–1935 г.) [Dimitrov, M. 2011: 161]. Тогава е регистрирано състояние на преситеност при ограничен капацитет на вътрешния пазар и слаба експортна ориентация, предпоставка за кризисни явления в индустриалния сектор. Именно в този период, видният икономист К. Бобчев коментира, че са изчерпани възможностите за по-нататъшно индустриално развитие на страната, което да разчита основно на вътрешния пазар и да развива клоновете на леката промишленост, с надеждата този пазар да се държи с помощта на държавата [Bobchev, K. 1938: 270–280]. Скептицизмът е очевиден и е базиран на реална оценка за ограничения потенциал и за достигнатия предел в развитието на промишленото производство.

Характерни черти на българската индустрия, определящи нейното

равнище, са: слаби инвестиционни възможности; ниска предприемаческа активност; преобладаващи дребни и средни предприятия; слаба концентрация на производството и капитала, в сравнение с монополните гиганти в света; изоставаща материално-техническата база от най-модерните технически и технологически новости; ниска производителност на труда (в отделни сектори преобладава все още ръчен труд); скромнен дял на промишлените работници; дефицит на средни и високо квалифицирани кадри; слаб интерес на чуждия капитал и пр.

При стартирането на социалистическата индустриализация условията в България са крайно сложни и трудни. С излизането на страната от Втората световна война икономическото положение придобива катастрофални размери. Вътрешният дълг е 91,4 млрд. лв., бюджетният дефицит 26 млрд. лв., националният доход стига дъното от 26 600 млн. лева. България има най-нисък доход на глава от населението от 29 долара. Общите финансови разходи от войната (под различна форма) възлизат на 372,2 млрд. лв., или около 2,7 млрд. златни франка. Предстои възобновяване на плащанията по външни заеми, чиито остатък към 1945 г. е 444 713 541 зл. франка [**Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009:** 26–28, 34, 50–51]. Страната е с разстроена парична система и обезценяване на лева, със силен инфлационен натиск. Драстичен спад бележи производството и външната търговия².

Тежкото финансово бреме се прехвърля принудително върху семейни и фирмени бюджети с вътрешните заеми от 1943 и 1945 г., чрез максималното облагане на данъчните източници и с извършената на два пъти парична реформа (1947 и 1952 г.)³.

И при повърхностен преглед става ясно, че в началото на социалистическата си индустриализация България стъпва върху една твърде неблагоприятна, слаба и нестабилна основа. Ако използваме разговорния жаргон, то е да искаш „от нищо да направиш нещо“, при това – нещо много голямо. Причината е, че у нас липсват фундаментални предпоставки за изграждане

---

² Курсът е 450 лв. за 1 долар; индексът на цените на дребно при база 100 за 1938г. през 1945 г. нараства на 560. сравнено с 1943 г. това означава свиване на производството с над 50 % вносът е 20%, а износът 40% от обемите на предвоенната 1939 г.

³ При извършването на паричната реформа се стопяват наличните средства и спестяванията на населението - 48% от българите претърпяват загуба от над 542 млн. лв.

на мощно индустриално общество, както това безспорно се доказва с няколко века генезис и развитие на водещите капиталистически държави. От гледна точка на съкратеното историческо време и минималните изходни условия, България се изправя пред перспективата да поеме голям товар, да изпита огромно социално напрежение в опита си да извърши бърз „икономически скок“. Този стремеж, да се участва в голямото международно състезание за индустриализация и модернизация, исторически оценяван намира своето оправдание, доколкото е следван ритъма на световните тенденции. На старта обаче, след 1944 г., страната е с 10 до 30 обиколки след водещите западни „спринтьори“⁴. През втората половина и до края на ХХ в. тяхната преднина от икономически постижения непрекъснато се увеличава, а в догонването им България многократно изостава.

Съветският модел

Във всички социалистически страни е познат вертикалният тип индустриална политика, при който набора от дейностите и предприятията се подпомагат по различни схеми от държавата и нейната централна администрация. Това е съставна част от цялостната икономическа политика за изграждане на социалистическо централизирано планово стопанство.

След 1944 г. в България е наложен сталинският модел на форсирана индустриализация (известен от 20-те и 30-те години). Той включва идеята за изграждане на система от автаркичен тип с разгръщане на производства, осигуряващи самостоятелно стопанско развитие и държавна независимост. Приоритет става тежката промишленост – рудодобив, металургия, машиностроене, химическа промишленост и др. В изследвания се коментира, че ако тази теория звучи съмнително дори за голяма и богата на природни ресурси страна като СССР, то тя е напълно абсурдна за малка и бедна на залежи държава като България [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 72].

Нещо повече, нашата страна се оказва може би единствената (в сравнение с другите от социалистическата система), която се индустриализира

---

⁴ Метафората се отнася до известната в литературата оценка, че по степен на индустриализация (при сравнителен анализ с водещи страни) България изостава от 10 до 30 пъти, в навечерието на Втората световна война.

чрез стриктно спазване на този еталон [Kolev, Bl. 2008: 234–235]. Стремжът на комунистическите управляващи е да внедрят съветския опит на държавното строителство, функционирането на административно стопанския и партиен апарат, да копират или да съгласуват нормативните документи и т. н. [Bolgaria v XX veke: 377]. Към началото на 50-те години това е постигнато. Налице се оказват всички елементи на конструкцията, която може да се определи като политически режим от съветски тип с тоталитарен потенциал за разгръщането му в български условия.

Изборът е направен. Икономиката е въведена поетапно в режим на стопанска експанзия и екстензивен ръст. При извършената тотална промяна на икономическите структури са регистрирани определени високи резултати във физически обеми и количествени показатели. В някои международни класации България се изкачва с няколко позиции напред. Но въпросът стига до историческата равностметка – каква и доколко е практическата обществена полза от постигнатото чрез индустриализацията, и каква е нейната цена?

Първата петилетка започва да се изпълнява при липсата на достатъчно капитали, суровини, подготвени професионално и квалифицирани трудови ресурси, както и осигурена пазарна реализация. Липсват културните нагласи към индустриализацията и обществената среда за прилагане на социален механизъм, чрез който на практика да се извърши икономическо развитие с предимство на индустрията над аграрността [Kolev, Bl. 2008: 234]. Разчита се на първични производствени фактори от нисък ранг, каквато е масовата и евтина (в сравнителен международен план) работна ръка, пренасочвана (включително с принудителни мерки) от селото към градските центрове. Другият фактор са огромните капиталови инвестиции. Повечето от стартиралите производства технологично остават материалоемки, трудоемки и енергийно интензивни. Когато екстензивният съветски модел на икономически растеж, изискващ високи нива на ресурсите на входа се изчерпва и достига своя лимит, тогава с централното планиране се залага непрекъснато създаването на нови мощности, което затваря един порочен кръг [Stankov, P. 2004: 5–6, 41].

Индустриалната политика е скъпа

Мащабното и темпово изграждане на социалистическата материална база, включваща стотици социалистически заводи, ненаситно поглъща през годините все повече и повече средства. Това оказва перманентен натиск върху състоянието на бюджета и финансите на страната. Още в началото се предвижда основният поток инвестиции от 83% и значителна част от потенциала на икономиката да се концентрират в изграждането на тежката промишленост – металургия, машиностроене, химическа, енергийна промишленост, което е за сметка на другите сектори [Marcheva, I. 1999: 275]. Нещо повече, инвестиционният процес е характеризирани като мощен канал за изтичане и прахосване на държавни средства, засилен в края на 80-те години [Lukanov, A. 2011: 64].

България е изоставаща и бедна страна. Както преди, така и след 1944 г., размерът на нейните капиталовите натрупвания е скромни и страда от хроничен недостиг, а това по същество лимитира и мащабите на промишленото производство. Затова исторически България не разполага с алтернатива на модела „растеж чрез дълг“. В научните изследвания се посочва, че финансирането на икономическия растеж със средства от чужбина се възпроизвежда устойчиво, въпреки честотата на политическите катаклизми и обрати [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 354].

Така се случва и при социализма. След края на Втората световна война при усложнени икономически условия се търси значителен външен финансов ресурс, главно от СССР и социалистическите страни. Първите кредитни съглашения със СССР са от 1947 и 1948 г., с които на България са отпуснати общо 65 млн. лв. основно за изграждане на промишлени обекти [Zlatev, Zl. 1986: 63,70]⁵. До началото на 60-те години СССР отпуска на нашата страна 5 инвестиционни кредита, 5 специални, 1 стоков и кредит „Дунав мост“.

За периода 1944 – 1959 г. България усвоява кредити от социалистическите страни, както следва:

---

⁵ Първият кредит е на стойност 25 млн. долара с 3% лихва, платим за 7 г.; Вторият е от 40 млн. долара за срок от 10 години с 3% лихва. финансовите параметри на кредитите се оценяват като благоприятни, изплащането им започва през 1950 г.

Държава	сума (в хил. рубли)
СССР	617 440.9
Полша	37 876.2
Чехия	114 997.4
Унгария	20 180.7
ГДР	11 584.9
<i>Общо задължения:</i>	792 746.2
<i>От тях лихви (платими до 1965 г.):</i>	58 851.9

Източник: [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 108]⁶.

Тези данни илюстрират доминацията на СССР във финансово-кредитните отношения на България с нейните външни партньори. Първите кредити, отпуснати преди всичко за промишлено строителство, са с ниски лихви и дълги срокове за погасяване. Въпреки това получената съветска помощ не може да облекчи тежкото бреме на икономиката и гражданството поради силно завишения курс на рублата, което прави съветското оборудване, стоки и строителни работи скъпи, а българската продукция за обслужване на задълженията много евтина [Marcheva, I. 1990: 8]. Към това трябва да се добави още един факт. Ако се сравнят кредитните условия с другите социалистически страни то ще се окаже, че България не се ползва с предимства. Напротив, СССР дава по-изгодни кредити, безвъзмездна помощ или опрощава заеми съответно – на Полша, Чехословакия, ГДР, Унгария, Албания, Монголия, Корейската народнодемократична република и други [Zlatev, Zl. 1986:150–152].

Външната задлъжнялост допълнително нараства, във връзка с търговията по второ направление и неизпълнени планове за износ в капиталистическите страни, което създава още един пласт от трудности. Равносметката към 1960 г. показва, че България следва да плати на няколко западни банки общо 129 млн. долара [Hristov, Hr. 2007: 53].

⁶ Авторите посочват, че по разчетите на БНБ някои от годишните вноски надхвърлят 130 млн. рубли, а общият размер на дълга към страните от СИВ достига 176% от годишният износ на България към тези страни. В теорията за външния дълг се смята, че той не трябва да надхвърля 150% от приходите от износа и годишни плащания между 15-20 % от същите приходи.

Междувременно назрява необходимостта да бъдат уредени отложени финансови задължения на България към три западни държави. През 1955 г. започват преговори с Франция и е постигнато споразумение българската страна да изплати 1,5 млрд. франка⁷. Водят се отлагани преговори и с швейцарските власти за уреждане на български плащания, като се постига съгласие за крайна обща сума от 9 млн. франка⁸. Великобритания предявява претенции за 3 млн. лири, но страната ни успява да сведе дълга до 3 810 340 лева (около 200 000 лири стерлинги).

Размерът на погасителните външни плащания навлиза в спирала на бързо нарастване, което създава напрежение върху икономиката и поставя на изпитание българските експортни възможности. При неблагоприятното съчетаване с други вътрешни и външни фактори, пряко въздействащи върху водената валутна политика, страната изпада в неплатежоспособност.

Настъпилата дългова криза през 1960 г. се разрешава с нов дългосрочен кредит поискан от СССР. Отпуснати са нови 600 млн. рубли и са отложени 210 млн. рубли, които трябва да се платят по минали задължения, или цялата финансова операция е общо за 810 млн. рубли [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 110]. В критичната ситуация, за да се спаси от банкрут, Т. Живков тайно продава на Москва 20,1 т. злато от резерва на БНБ⁹. Инвестиционният поток и икономическата помощ давана под различна форма от СССР поставят българската власт в силна стопанска зависимост. Именно там, и с всички средства, тя търси генерално спасение от кризисно натрупаните проблеми.

В края на 1963 г. се провежда засекретено заседание на ЦК на БКП, на което се обсъжда „въпросът за по-нататъшното най-тясно сближение, а в перспектива и за сливането на България със Съветския съюз“. [1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. 1994: 30–32]. Текстът на стенограмата е откровение

---

⁷ В Банк дьо Франс се намират 367 т. българско злато, за което се преговаря във връзка със задълженията към Франция, включващи остатък на заемите получени от 1892 до 1928 г. на стойност 17 млрд. франка.

⁸ Задълженията на България са по държавни заеми, национализирани швейцарски предприятия, имущества, кредити и капитали, две клирингови спогодби от 1941 и 1946 г. и др.

⁹ Руската страна продава българското злато на банки в Цюрих и Лондон, срещу което са платени 22 738 255 долара.

за слабостта на управляващите и изплъзващият им се контрол при провежданата политика, за загуба на политическа самоувереност. Движейки се по ръба на националното унижение те търсят опора в „гигантската мощ на Съветския съюз“. Българското предложение е отхвърлено.

Следващите години се трупат нови дългове и процесът става неудържим. Към 1989 г., до края на деветата петилетка, задълженията възлизат на около 6 млрд. валутни лева, а през 1990 г. външният дълг вече стига 10 млрд. долара. Финансовата картина става истински мрачна като се прибави и огромният вътрешен дълг, надхвърлящ 23 млрд. лв.¹⁰

Социалистическата индустриализация генерира сериозни проблеми с оскъпяването на капиталното строителство, за което при централизираното планиране се залагат преди всичко параметри за обемно изпълнение. Порочната практика е следвана от инвеститори и от изпълнители. Илюстрация дават данните, съдържащи се в доклада на проф. Веселин Никифоров за дейността на БНБ и банковата система в страната (към 1980 г.). Абсолютният размер на незавършеното строителство през 70-те години е следният¹¹:

<i>Година</i>	<i>незавършеното строителство (в млн.лв.)</i>
1975	5 413,7
1976	6 076, 1
1977	6 227, 6
1978	6 544,2
1979	6 801,4
1980	7 520, 1

Основни причини изтъкнати от проф. Никифоров за разпиляването на милиарди левове са: неизпълнени програми за въвеждане в действие на основни фондове; слабости в подготовката и синхронизирането на етапите в

¹⁰ АНСлС, следствено дело №4/1990, т.325, с.60-64.(цит. по Хр. Христов)

¹¹ Доклад от проф. Веселин Никифоров, председател на БНБ, относно годишния отчет за дейността на банковата система през 1980 г. до председателя на МС - Станко Тодоров. (с гриф „строго поверително“), с. 34–35. Посочен е също делът на незавършено строителство по министерства.

инвестиционния процес; несвоевременно оценяване състоянието на работната ръка; проблеми с осигуряването на вносно и местно оборудване. В критичен дух е констатацията, че фронтът на капитално строителство е твърде широк и несъответства на капацитетните възможности на строителните организации, а при новото строителство допълнително се увеличава стойността на обектите, надхвърляща предвиденото по план¹².

С милиони държавни пари и с чужда валута са кредитирани оборотните средства на промишлените предприятия, също други стопански сектори и дейности. Голяма част от тях се използват неефективно поради неправилно определяне на необходимите материали при годишното им обвързване с останалите показатели в плана. Така е превишаван лимита на разходите за материално-техническо снабдяване често далеч над потребностите заложи в разчетите за себестойността на продукцията. Отклонявани са оборотни средства чрез вземания като преразпределена печалба, по ведомствени разчети, които нямат стоков характер, или чрез непреведена планова загуба, при сметки между стопански субекти с министерства, с други ведомства и прочее¹³.

До затъване във финансови проблеми води политиката на дотации. Значителни средства от държавния бюджет са насочвани за дофинансиране дейността на многобройни предприятия и стопански организации, които работят на загуба. Интересен е въпросът за правилата, структурата, размера и обектите на дотации, но това е друга тема за самостоятелен анализ.

Частична илюстрация за модела на дотациите, с който се формира огромен бюджетен дефицит, дава един поверителен документ на Министерство на финансите. От него става ясно, че през 80-те години са заложи дотации на обща стойност от 5405.6 млн. лв., от тях за губещи и нискорентабил-

---

¹² Пак там, с. 35–41. През 1976 г. БНБ изключва от плана 500 новостроящи се обекта с обща стойност 390 млн. лв., годишен обем на капиталовложенията 51 млн. лв. През следващата 1977 са „снети“ общо 329 обекта 1181.5 млн. лв. Или за две години са спрени от строителство 829 обекта със сметна стойност от 1232.5 млн. лв. поради неосигуреност и липсата на координация на инвестиционния процес.

¹³ Доклад на проф. В. Никифоров...ч. II. Кредитиране и финансиране на народното стопанство за капитални вложения и оборотни средства, с. 17 и сл.

ни производства – 1045.1 млн. лева¹⁴. Дотиран е и износа на българските стоки, осъществяван от външнотърговските организации, като за периода 1982–1985г. ежегодно са отделяни от 1,7 до 1,9 млрд. лева¹⁵.

Индустриалното производство се оскъпява и по линия на чуждите специалисти у нас – инженери, техници, химици, геолози и др. На между-държавно равнище те са осигурявани главно от СССР. Нашата страна поема изцяло издръжката им и заплащането на всички разходи за тяхната работа и задоволяване на битови изисквания. Само към 1950 г. България е изплатила възнаграждения за техническа и стопанска помощ на 523-ма съветски специалисти на обща стойност 209 736 000 рубли, или средногодишно по 34 956 000 рубли [Zlatev, Zl. 1986: 145]¹⁶. През следващите години числото на командированите у нас руски специалисти се увеличава в пъти, тъй като те участват при строителството и пускането в производство на почти всички предприятия, във всички стопански сектори. Това означава и многократен ръст на сумите за тяхната издръжка.

Профилът на социалистическите заводи

Според съветския модел централно място в индустриалната политика на България е определено за развитието на тежката промишленост. Поради липсата на достатъчно благоприятни предпоставки изкуствено са създавани приоритетни условия за развитие на металургията, машиностроенето, енергийното производство, металообработването и др. Отворен е широк строителен фронт из цялата страна. Само през първите две петилетки се изграждат над 100 крупни предприятия, като броят им всяка година трескаво се увеличава. Нарастването на производството в клоновете на тежката промишленост значително изпреварва ръста на отраслите в леката промишленост и тази тенденция се запазва през целия период на социализма. Това води до сериозна диспропорция между тежка и лека промишленост, въпреки опитите през определени етапи тя да бъде преодоляна. Трябва да се добавят

---

¹⁴ Поверителен разчет на Министерство на финансите за „Държавен бюджет за 1986 г.“

¹⁵ АНСлС, дело №4/1990, т.760, с.61. (цит. по Хр. Христов)

¹⁶ Златев е направил изчисленията по данни от ЦДА, фондове: 72; 73;76; 132; 136; 159 и др.

и големите различия на темповете в отделните промишлени подотрасли, което на свой ред създава негативни икономически ефекти.

Към 1988 г. в България производството на средства за производство е 68% от съвкупния обществен продукт, а делът на средствата за потребление – 32%. Показателите са близки до тези на САЩ и СССР, като според специалисти подобна висока степен на затворен възпроизводствен цикъл могат да имат страни с обширен национален пазар, с над 250 млн. потребители [Manov, V., V. Baleva, P. Ivanov and others. 1991: 10]. Логически следва оценката, че България изгражда структура на икономика, която не подхожда дори за мащабите на САЩ. Затова в литературата се подчертава, че структурата на България по основни икономически сектори е може би най-неблагоприятната от останалите бивши социалистически страни, което е една от основните причини за последвалия спад и дълбока криза на икономиката. [Totev, St. 1996: 38–39]

С централизираното планиране много от пропорциите се определят неадекватно и се разминават с основните икономически закони, с реалните възможности на страната и с нуждите на населението. Тези пропорции се отнасят до: отраслова и вътрешноотраслова структура, суровинна и енергийна осигуреност, трудови ресурси, темпове и обеми на производство, използване на фондовете, величина на производствените разходи, себестойност на продукцията, печалба, производителност на труда, капитални вложения, работна заплата и пр.

Административните специализирани органи определят какво и колко да се произведе, с какво качество и асортимент, на кого и как да се продаде, кой да го купи, с какви материални ресурси да се произведе, насоките на техническо развитие, с какъв фонд „работна заплата“ и с каква средна работна заплата да се работи, каква да е себестойността и т.н., което води до противоречие и необвързаност между отделните планове.

За илюстрация могат да се вземат няколко примера от областта на машиностроенето. Отрасълът получава начално развитие през 60-те години, когато укрепва производството (конструктивно и технологично) и са очертани перспективите. През 1965 г. се създават обединения на подотраслов принцип – за металообработващи машини, транспортни машини, селскостро-

панска техника, тежко машиностроене, корабостроителни заводи и такива за битова техника. През 70-те години е силният период на машиностроенето, когато са проектирани и построени десетки нови заводи.

Към 1989 г. някои основни показатели в машиностроенето са¹⁷:

(База за сравнение е 1945 г.)

505 предприятия (увеличен ръст **5 пъти**);

261 000 работници (увеличение **60 пъти**);

7000 основни производствени фондове (увеличение **70 пъти**);

годишна продукция (увеличена **14 пъти**);

16 % дял в общия обем промишлено производство (увеличение **6,6 пъти**);

55% дял в експорта;

35 000 инженери (увеличение от **62 пъти**).

За нуждите на отрасъла са създадени 30 научноизследователски института, в които са ангажирани 5000 научни работници.

Какво всъщност стои зад тези резултати, ако те бъдат поставени на точното им място в историческия контекст?

Машиностроителната продукция увеличава физическите обеми, но е с висока себестойност, голяма част с ниско качество, а това я прави слабо конкурентна не само на западните пазари, но и в страните от СИВ. Редица производства разчитат на консумативен валутен внос и на дотации, натоварвайки през годините държавния бюджет с дефицит и задлъжняване. Пример за това може да бъде продукцията на електро и мотокари, в която област България се специализира и става износител¹⁸. Но само в производството на един електро или мотокар лицензионните елементи са следните: хидравлика – „Бош“ и „Плеси“; дизелов двигател – „Перкинс“, съединител скоростна кутия, предавки – „Брокхаус“, „Линде“, „Шалтбау“, „Цанрадфабрик“, акумулатори – „Варта“, основна конструкция – „Йе-лау“, водещи паралели – „Шльойман“ и „Шверте“, лети чугунени противотежести – „V-процес“ от

---

¹⁷ http://www.omda.bg/public/biblioteka/dimitar_ivanov/ot_9_do_10_industrista_mashinite_b.htm. Accessed on 10 Oct. 2016.

¹⁸ Към 40 завода с над 40 000 работници създават големи обеми продукция с марката „Балканкар“, която в края на 80-те години е на обща стойност около 1,4 милиарда рубли.

Япония. При такова производство, когато използваните материали са много скъпи крайната цена на готовите електро или мотокари ще бъде неконкурентна за световните пазари.

В същото време продукцията изостава по качество, често тя е дефектна, за което се получават множество рекламации от чуждестранни купувачи, което се вижда от съществуващи архивни документи. От друга страна, поради специализацията на България в рамките на СИБ и липсата на конкуренция, договорените бройки така или иначе се закупуват от социалистическите страни, като най-голям дял има СССР. За определен период това осигурява експортното пласиране на произведените обеми електро и мотокари с марката „Балканкар“. Но дългосрочна перспектива няма. Започва спад в отрасъла, който в края на 80-те години завършва с неговия крах. Иронично е, че докато България стои в предните международни класации на производителите на тази продукция, западноевропейци и японци започват да купуват машините за претопяване (защото им е евтино), а получения чугун използват за свои производствени цели.

Друг пример е заводът за тежко машиностроене в Русе. Той започва да се строи с идеята за създаване на голям българо-румънски машиностроителен комплекс. Сметната стойност определена при договарянето между България и Румъния е 272 348 000 лв. От първата копка през 1977 г. до финала на строежа през 1984 г. стойността на ЗТМ – Русе вече е 548 012 000 лв., по-голямата част от кредитите са предоставени от БНБ [Hristov, Hr. 2007: 129–130]. Освен поглъщането на допълнителен финансов ресурс остават провалени намеренията за смесено предприятие на тежкото машиностроене, като нов тип сътрудничество. Предварителната програма се оказва неизпълнима и Румъния се оттегля поради липсата на пазари за продукцията и ниската ефективност на производството. В крайна сметка ЗТМ – Русе се оказва „един ненужен завод“¹⁹.

Проблеми съпровождат и дейността на ДТП „Машиноекспорт“, във връзка с многократни рекламации за почти всички металорежещи машини,

---

¹⁹ Това е лично признание на Румен Попов (по дело № 4), който е бил директор по капиталното строителство в Комитета за тежко инвестиционно машиностроене и зам. генерален директор на ДСО „Тежко машиностроене“.

които се изнасят по второ направление. Оплакванията на чуждестранните фирми са за бързо изгаряне на електромотори, блокиране на скоростните кутии и пр. Тези рекламации се отразяват твърде негативно върху търговските сделки и силно намаляват следващите продажби на машини.

Към средата на 80-те години силен индикатор за задълбочаване на кризисните процеси в сектора на тежкото машиностроене е натоварването едва на 25% от построените мощности, а за произведеното няма осигурен нито вътрешен нито външен пазар и се работи на дотации. В крайна сметка това означава, че над 2 млрд. лв. инвестиции отиват на вятъра. [Hristov, Hr. 2007: br. 34]

Тежък данък за сериозни грешки и недомислия се плаща и във връзка с развитието на металургичното производство. Много предприятия замислени като стратегически обекти се превръщат в паметници на социалистическата мегаломания и материализиран израз на груби политически грешки. Металургичният комбинат „Кремиковци“ става емблема за деформациите, до които може да достигне индустриалната политика на управляващите и за икономическите загуби на държавата при нейното провеждане.

Комбинатът, както и много други обекти, е започнат без предварителни проучвания, без изяснена технология за добива на стомана и без уточнена генерална сметка. Още в началото на производствената дейност се оказва, че няма съответстваща технология за преработката на кремиковската руда (тя е с ниско съдържание на желязо), затова се работи със 75% внос от СССР. Допълнително оскъпяване на продукцията идва от транспортните разходи и така действителната ефективност се оказва в пъти по-ниска от планираната²⁰.

Опитът с изграждането на промишлен гигант като Кремиковци в изпълнение на партийната политика за „скок в икономическото развитие“ довежда до провал в изпълнението на производствените резултати, тотално разминаване с очакванията за икономически ефект и до огромни финансови загуби. За периода от създаването на Кремиковци до 1989 г. за него са изразходени около 50 млрд. лв., като годишната дотация отделяна от държав-

---

²⁰ АНСлС, дело №4/1990, т.7, с. 15, протокол за разпит на Тодор Божинов. (цит. по Хр. Христов)

ния бюджет се движи в порядъка на 200–300 млн. лева [Gribachev, D. 1997: 181].

След края на Втората световна война съвременната епоха вече не се определя толкова от чугуна, стоманата, нито от „дар“ въглища, както това е било през изминалите столетия. С размаха на научно-техническата революция, която е без аналог в историята, е наложена мега тенденцията на преход към информационните технологии, започнали с компютъра, после НЕТ-ът, глобалните мрежи, информацията и т.н. Водещите капиталистически държави стават авангард на съвременното научно-техническо развитие, като променят структурния и технологичния облик на производството в национален и световен мащаб. За другите остава да ги следват.

България също предприема политика за внедряване на високо-технологични производства, като дава приоритет в отрасловата си структура на електрониката, електротехниката, биохимическата промишленост. Електрониката печели предпочитанията на управляващите, затова е избрана за един от стратегическите отрасли на икономиката. Обособени са и подотрасли (за съобщителна техника и битова радиотехника, градивни елементи, приборостроене и автоматизация и др.). В тези направления първоначално се съсредоточава голям производствен и кадрови потенциал, както и сериозни инвестиции. Създават се научноизследователски институти, стопански организации, специално министерство. Започва поетапно строителство на няколко десетки завода, сред които водещи са в София, Пловдив, Стара Загора, Русе и др. Правят се усилия за технологично сътрудничество с водещи капиталистически страни, за реализиране на смесени предприятия, за купуване на лицензи и модерно оборудване от европейски, японски и американски фирми. Първоначално това има финансов ефект от износа, който достига 60% за СИВ, с най-голям дял за СССР. От втората половина на 80-те години на XX в. обаче тези пазарни възможности силно са ограничени и това рефлектира в намаляване на българската продукция.

През двете десетилетия на своето съществуване електрониката се развива проблемно, въпреки краткотрайните фази на „бум“ в производството и износа. Тази тенденция се задълбочава, предизвестявайки края и „изчезване-

то на цял един сектор от българската икономика²¹. Причините трябва да се търсят в общия икономически контекст за страните от Източния блок, в които липсва разцвет на наукоемките и авангардни технологии, съизмерими с тези в развитите капиталистически държави. България, както и другите ѝ партньори от СИВ, остават подвластни в една или друга степен, на съветския модел на икономически растеж, силно ресурсно зависими от СССР. Това отрежда на централно планираните икономики да останат в партидата на имитаторите на високите технологии на световните лидери, доминиращи по международните пазари. И тук е мястото да се посочи признанието на самия Т. Живков след посещението му на "ЕКСПО '70": „Осъзнах напълно нашето гибелно изоставане... В Япония се почувствах смазан... Това беше действително икономическо чудо." [Baeva, I. and E. Kalinova. 2002: 118].

Очертаните негативни тенденции в развитието на българската електроника се определят също и от националните специфики, както и от невъзможността да се създадат пълноценни условия за устойчиво и възходящо поддържане на новия тип производства.

Още в началото набеязаните задачи за изграждане на нови обекти не се решават в определения срок. Така например, през 1976 г. в системата на Министерството на електрониката и електротехниката планът за въвеждане на новите основни фондове е изпълнен само 17,3% [Nikiforov, V. 1982: 36].

Не е създадена и липсва елементна база на българската електроника, което означава, че се прескача цял важен етап в осигуряването на солидна основа за развитие на отрасъла. Предприятията се създават и работят като поддоставчици на детайли, възли, модули и са твърде малко крайните продукти със собствена марка.

Бързо расте и все по-голяма става зависимостта от вноса на оборудване, техника и технологии, на различни компоненти и др. Това налага да бъдат правени неоправдано високи разходи във валута за различни доставки по второ направление и така се трупат големи загуби. Ето един пример, за илюстрация. През 1988 г. електрониката, при близо 60 млн. щ. долара валутни приходи, има валутни разходи за 180 млн. щ. долара [Todorov, A. 2015: 18].

---

²¹ Оценката е на проф. В. Никифоров, която е дадена при разпита му по дело №4/1990.

Като цяло социалистическото производство на електроника, включително и българското, се развива едностранно в рамките на СИВ, който по същество е един администриран пазар със слаба вътрешна конкуренция, което носи негативи.

Надеждността на българската продукция остава ниска по отношение на себестойност и качество, което се превръща в „ахилесовата пета“ на сектора. В рамките на централизираното планиране и ценообразуване, производството е обречено да понася изтощаване на източниците за акумулиране на средства (при система на самофинансиране на предприятията), а усвояването на големи кредитни ресурси води до растяща задлъжнялост. В такава ситуация попада и износът, чието стимулиране изисква достъп до валута, което от втората половина на 80-те години вече не е по силите на държавата.

Неравномерно се развиват различните подотрасли в електрониката, което създава редица вътрешни дисбаланси. Силно деструктивен се оказва политическият фактор. Тесен кръг от функционери в ръководството на БКП „пресиращо въздействат“ върху електрониката²². Практически това се изразява в необосновано реструктуриране на предприятия, в ограничаване или спиране на инвестициите за определени производства със завоювани вече пазари и пренасочването им погрешно (от икономическа гледна точка) към други със слаби пазарни перспективи и т.н.

В областта на високо технологичните и наукоемки отрасли през епохата на социализма България не успява да създаде необходимия потенциал за тяхното дългосрочно и ефективно развитие. В този сектор от световното стопанство новостите скоростно се появяват и разрастват всяка година, а догонването им се оказва непосилна задача. Тя се отлага за бъдещето, когато страната ще разполага с развита и динамична система на научни изследвания и опитно конструкторски работи, съобразена със съвременните стандарти инфраструктура, със солиден финансов ресурс и гъвкав корпоративен мениджмънт – фактори, които могат да осигурят по-голяма конкурентноспособност на продукцията при излизането на международните пазари.

---

²² Без емоции за старозагорската електроника. – в-к „Септември“, бр. 52, 1989.

За управляващите

Когато започва индустриализацията България се намира в сложни вътрешни и международни условия, но тогава – на границата 40–50-те години, проблем № 1 става квалификацията и равнището на управляващите. За овладяването на административните органи по всички нива е извършена своеобразна „кадрова революция“, с която е сменен политическия елит и е създадена нова прослойка от властници.

Приемствеността в развитието на кадрите е прекъсната с политическите репресии и чистки. През 1950–1952 г. са проведени 250 съдебни процеса, които са под общата формулировка за икономически „заговор“ в страната. С обвинения в саботаж и шпионаж са осъдени министри, видни икономисти и финансисти, промишленици и стопански деятели, инженери и др. По непълни данни около 1500 души с доказани делови качества и лоялни на властта²³. Целите на този поход са политически и идеологически, но в литературата се лансира и тезата, че с процесите се търсят „виновните“, които да се посочат на обществото, като оправдание за икономическите трудности и неизпълнените стопански планове.

Вълната от репресии засяга едно от най-важните направления, каквото е икономическата сфера на изпълнителната власт. Монополът на БКП е установен. Сменен е стопанският елит, като са отстранени високообразовани професионалисти и авторитетни личности от икономическия живот. Достъп до управлението на страната е даден на представители от социални групи, които преди 9 септември не са имали нищо общо с властта и управлението, които са слабо или средно образовани и професионално несъстоятелни. С критерии за „наш“ или „чужд“ в следващите години административно-управленските структури се запълват с новите функционери. Стриктно е въведен номенклатурният принцип при техния подбор и разпределение. Характеристиките на тази номенклатура са прагматизъм, скептицизъм, цинизъм, осъзнато идеологическо лицемерие спрямо режима и използване на

---

²³ Следствени са министъра на финансите И. Стефанов, министъра на промишлеността П. Кунин, министъра на електрификацията М. Секеларов, По процеса Трайчо Костов са осъдени още Н. Начев, Н. Павлов, И. Тутев, И. Гевренов, Ц. Цончев, В. Ивановски и др. Числото на осъдените по непълни данни е 1500 души.

личните си контакти [Vladimirov, J. 1999: 138–140].

За организацията, управлението и контрола на икономиката, в частност на предприятията, е наложена практиката стопанските ръководители да се назначават преди всичко за техните политически заслуги, а не толкова според мениджърските им качества и съответстваща професионална квалификация. В този случай се разчита на политическите гаранции, осигуряващи изпълнението на петилетните планове и стратегията за икономически растеж.

Така конструираният държавно-партиен апарат се оказва ограничител в много аспекти при реализирането на форсирана индустриализация. Минимализирани са условията за гъвкавост при изпълнение на производствените програми, както и възможностите за рационално търсене на нови технически и технологични решения. С това са пропуснати много възможности за повишаване на производителността на труда и качеството, както и за постигането на по-висока обществена ползност на цялата стопанска дейност.

През годините на социализма има тенденция за реорганизация на стопанския апарат по аналогия на извършващото се в Западна Европа, като се поощрява формирането на интелектуален слой от професионални инженери, икономисти, управленци, изследователи и пр. Тоталният контрол обаче на комунистическата партия над производствения процес пречи на новата интелигенция ефективно да се реализира и да получи статус, съизмерен с нейния икономически потенциал. Това, заедно с комплекс от други икономически, политически и социални причини, засилва ерозиращите процеси в страната и засилва общественото напрежение.

Сливането на комунистическата партия с държавното управление в крайна сметка довежда до дълбоки деформации. Навлизането на посредствени личности „на върха“, включително на отделните нива в стопанските сектори, предопределя неадекватно отношение към мащабните предизвикателства на съвременното развитие. Както се посочва в един критичен анализ – „историята предлагаше велики роли, но конюнктурата ги разпределяше между слаби и неподготвени актьори“ [Lilov, A. 2012: 12–13]. Реформирането и модернизиранието на социализма закъсняват, резултатите са частични, а някои от предприетите мерки само възпроизвеждат нови проблеми. Така

през 1989 г. България отново изпада в дълбока икономическа и политическа криза, и е на прага на нов радикален преход.

***

За малко повече от половин век редица държави амбициозно развиват икономиките си, впечатляват с постиженията и са провъзгласени за „икономически чудеса“. Такива са следвоенните ГФР, Италия и Япония, възраждащите се гиганти Бразилия и Китай, „азиатските тигри“ – Хонконг, Сингапур, Корея и Тайван, „тигърът от Персийския залив“ – Дубай и т.н. Тези прозвища са синоним на върхови резултати и респектиращ просперитет, чиято основа е индустриализацията.

България също избира да се качи на „асансьора“ на индустрията, за да „излети“ скоростно нагоре, ако си позволим метафората, използвана от харвардския проф. Д. Родрик за значението, което индустрията изиграва за успешните държави. Но в нашата страна начинът и моделът, по които се извършва индустриализацията създава повече дефекти, отколкото желаниа и очакван дългосрочен устойчив икономически растеж.

В това отношение индикатор е икономическото състояние на България след 1989 г. и през първите години на прехода. В най-новите анализи се разглежда развитието на страните от разпадналия се Източен блок или т.н. „нова периферия“. При прегледа са открити специфични характеристики, свързани с промените и перспективите за развитие на отделните държави, при тяхната сравнимост и съпоставимост, като са приложени универсални и общоприети показатели. Така страните са селектирани в 6 групи (от А до F). В група „А“ са включени лидерите от Централна и Източна Европа – Словения, Чехия и Словакия (с БВП на глава от населението, по реда на страните – 28 400, 25 600, 22 200 щ. долара). По данните от същия период, до 2010 г., България попада в група „D“ (с 12 052 щ. долара) заедно с други страни, които остават с нерешени проблеми, но с потенциал за напредък [Lapkin, V. V. 2014: 191–193].

Както и да се интерпретират събитията, фактите разкриват системните недостатъци на социализма, поредица от икономически и социални дисбаланси, неспособност за истинско реформиране и реструктуриране на клю-

чови институции и промяна на установения порядък.

Известните професори Джовани Ариги, Имануел Уолърстейн, Теренс Хопкинс и други, правят научните си оценки, че в основата на провалената социалистическа система е нейният икономически колапс. Въпреки планирането, масираната индустриализация, социалистическия ентузиазъм и водачите-партии икономическите постижения на социализма остават оскъдни на фона на световните постижения на водещите капиталистически страни²⁴.

Догонването и голямата надпревара продължават. В епохата на високите технологии и глобализация индустрията ще продължи да се развива и ще остане сред факторите на икономическия растеж. Но времето за трескаво строителство на заводи отминава. Повече от всеки друг път сега индустрията ненаситно изисква капитал от знание и високи технологични иновации.

REFERENCES

Baeva, Iskra and Evgenia Kalinova. 2002. *Българските преходи 1939–2002.* [Balgarskite prehodi 1939–2002]. Sofia. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. (eds) 1999. *Развитие на индустрията в България.* [Razvitie na industriata v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Bobchev, Konstantin. 1938. *Индустриализирането на България и неговите предели.* [Industrializiraneto na Bulgaria i negovite predeli]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, 5/1938, 270–280. (in Bulgarian)

Bolgaria v XX veke. *Болгария в XX век. Очерки политической истории, 10. На пути социализму „по Сталину“ (1949–1953).* [Bolgaria v XX veke. Ocherki politicheskoi istorii, 10. Na puti sozializmu „po Stalinu“ (1949–1953)]. (in Russian)

Bonev, Stoian. 2001. *Времето, в което живях, и хората, с които работих. (При първите български металурзи).* [Vremeto, v koeto jiviah, i horata, s koito rabotih. (Pri purvite balgarski metalurzi)]. Sofia. (in Bulgarian)

Vachkov, Daniel and Martin Ivanov. 2009. *Външният дълг на България през периода на комунизма 1945–1990 г.* – История на външния държавен

---

²⁴ Джовани Ариги, Имануел Уолърстейн, Теренс Хопкинс. 1989-а като продължение на 1968-а. – в-к „Понеделник“, бр.11/12, Год. XI, 2008.

дълг на България 1878 –1990 г., ч. III. [Vunchniat dulg na Bulgaria prez perioda na komunizma 1945–1990 g. – Istoria na vunchia durjaven dulg na Bulgaria 1878 –1990 g.,ch. III]. Sofia. (in Bulgarian)

Vladimirov, Zhelyu. 1999. *Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989–1998.* [Kulturnoto nasledstvo sreshtu demokraziata i pazara. Bulgaria 1989 –1998]. Sofia. (in Bulgarian)

Gribachev, D. 1997. *Драмата на социализма през XX век.* [Dramata na sozializma prez XX vec]. Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marco. 2011. *Увод в Стопанската история.* [Uvod v Stopanskata istoria]. Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marco. 2014. *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.,* София. [Dargavata i ikonomikata v Bulgaria megdu dvete svetovni voini 1919–1939]. Sofia. (in Bulgarian)

Doklad. 1981. *Доклад от проф. Веселин Никифоров, председател на БНБ, относно годишния отчет за дейността на банковата система през 1980 г. до председателя на МС – Станко Тодоров.* [Doklad ot prof. Veselin Nikiforov, predsedatel na BNB, otnosno godishnia otchet za deinostta na bankovata sistema prez 1980 g. do predsedatelia na MS – Stanko Todorov]. Sofia. (in Bulgarian)

Zlatev, Zlatko. 1986. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958 г.* [Balgaro-suvetski ikonomicheski otnoshenia 1944–1958 g.]. Sofia. (in Bulgarian)

Iordanov, Ventzeslav. 2011. *Дело №4. Икономическата катастрофа на социализма.* [Delo №4. Ikonomicheskata katastrofa na sozializma]. Sofia. (in Bulgarian)

Kolev, Blagoi. 2008. *Икономическа култура.* [Ikonomicheska kultura]. Sofia. (in Bulgarian)

Lapkin, V., V. Pantin i A. Riabov 2014. *Новая периферия. Трудности посткоммунистического развития.* В: Глобалная перестройка. [Novaia periferia. Trudnosti postkomunisticheskovo razvitiia. V: Globalnaia perestroika]. Moskva. (in Russian)

Lilov, Aleksandar. 2012. *Защо претърпя крах съветският модел на социализма?* [Zachto pretarpia krah savetskiat model na sozializma?]. *Понеделник*, 9/10. (in Bulgarian)

Lukanov, Andrey. 2011. *Луканов за кризата.* [Lukanov za krizata]. Sofia. (in Bulgarian)

Manov, V., V. Baleva, P. Ivanov and others. 1991. *Анатомия на икономическата криза в България.* [Anatomia na ikonomicheskata kriza v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 1999. *Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години.* В: Модерна България. [Problemi na stopanskata politika v Bulgaria – kraia na 40-te i nachaloto na 50-te godini. V: Moderna Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 1990. *Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949–1953.* [Politikata na balgarskoto pravitelstvo za finansirane na industrializaziata 1949–1953.] **Исторически преглед**, 4/1990. (in Bulgarian)

Stankov, Petar. 2004. *Логика на икономическия преход в страните от Централна и Източна Европа след 1989 година.* [Logika na ikonomichesкия prehod v stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa sled 1989 godina]. Sofia. (in Bulgarian)

Stopanska istoria. 1981. *Стопанска история на България (681–1981).* [Stopanska istoria (681–1981)]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Anton. 2015. *Иван Костов.* [Ivan Kostov]. Т. 2, Ч. I. Sofia. (in Bulgarian)

Totev, Stoian. 1996. *Адаптивност на отрасловите структури (на примера на България).* В: Сравнителен анализ на структурните промени в страните от Централна и Източна Европа. [Adaptivnost na otraslovite strukturi (na primera na Bulgaria). in: Sravnitelen analiz na strukturnite promeni v stranite ot Centralna i Iztochna Evropa]. Sofia (in Bulgarian)

1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. 1994. *Стенографски протокол на заседанието на Пленума на ЦК на БКП за по-нататъшното най-тясно сближение и в перспектива за сливане на НРБългария със Съветския съюз, състояло се на 4.XII.1963.* [1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. Stenografski protokol na zasedaniето na Plenuma na ZK na BKP za po-natatuchното nai-tiasno sblijenie i v perspectiva za slivane na NRBulgaria sus Suvetsкия saiuz, sustoialo se na 4.XII.1963]. Sofia. (in Bulgarian)

Hristov, Hristo. 2007. *Тайните фалити на комунизма.* [Tainite faliti na komunizma]. Sofia. (in Bulgarian)

Hristov, Hristo. 2007. *Архивите разрушават всички митове за комунистическото управление.* [Arhivite razrushavat vsichki mitove za komunisticheskoto upravlenie]. *Диалог*, 39/2007. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Liliana Veleva – Associate Professor, PhD

University of National and World Economy,

Department: Political Economy, Economic History Section

1700 Sofia, Student Town, UNWE

E-mail: lilivl@bitex.bg